

O výzkumu českých obětí politických represí v bývalém Sovětském svazu

Mečislav Borák

(Vyšlo v polštině:) O badaniach nad czeskimi ofiarami represji politycznych w byłym Związku Sowieckim. In: *Prace Komisji Naukowych, Zeszyt Nr 40*, Polska Akademia Nauk, Oddział w Katowicach, Katowice 2016, s. 230-234. ISBN 978-83-88657-56-6.

Výzkum českých a československých obětí politických represí v bývalém Sovětském svazu zůstával i po pádu komunistického režimu poněkud stranou zájmu české historiografie. Na rozdíl od situace v Polsku, Německu či Maďarsku, kde podobný výzkum záhy získal podporu státních institucí, promeškali čeští historici vstřícné období uvolnění ruských archivů v devadesátých letech. Objevilo se jen několik dílčích sond do této problematiky, z domácích zdrojů byly zmapovány jen osudy osob deportovaných do Sovětského svazu koncem války či krátce po ní, převážně z kruhů předválečné „bílé emigrace“ ze SSSR. První pokus o komplexní pohled na problematiku sovětských politických represí přinesl až na přelomu tisíciletí výzkum organizovaný historiky Slezského zemského muzea v Opavě, který se posléze rozvinul i na tamní Slezské univerzitě.

Setkáváme se někdy s otázkou, proč se takovým výzkumem zjevně nadregionálního charakteru začaly zabývat zrovna instituce, pro něž by hlavním objektem badatelského zájmu mělo být především území Slezska. To samozřejmě platí, nicméně výzkumné programy muzea i univerzity si všímají dějin Slezska nejen v rámci vývoje českých zemí, ale i v širším kontextu dějin střední Evropy, jak to odpovídá historickému významu tohoto regionu. Se stejným přesahem zde probíhal rovněž výzkum problematiky národností a národnostních menšin. S těmito základními směry výzkumu byl úzce propojen i výzkum perzekučních mechanismů totalitních režimů. Právě Slezsko na rozhraní mocenských zájmů, s častými zvraty politického vývoje a s mimořádně pestrá národnostní strukturou obyvatel je vhodnou půdou pro takový výzkum. Na někdejší výzkumy perzekuce obyvatel českých zemí v době nacistické okupace tak navázal výzkum odsunu Němců, výzkum poválečných internačních táborů, komunistických táborů nucené práce, retribučního soudnictví a poválečných vězeňských systémů v Československu a ve střední Evropě. Dalo se očekávat, že takto zaměřený

program nakonec doplní i výzkum problematiky válečných zajatců a perzekuce československých občanů v Sovětském svazu, zvláště když k němu bylo možno využít již osvědčených metodických postupů včetně např. tvorby elektronických databází obětí.

Badatelský tým tvořili zkušení vědečtí pracovníci z opavského Slezského ústavu, který se po delimitaci pracovišť někdejší Československé akademie věd stal v roce 1993 autonomním vědeckovýzkumným pracovištěm Slezského zemského muzea. Na první výzkum problematiky perzekuce československých občanů v Sovětském svazu získalo muzeum grantové prostředky od Ministerstva zahraničních věcí ČR, s jehož pomocí se uskutečnily i dva navazující projekty, podporované Grantovou agenturou ČR. Na řešení projektů se zprvu podílel i Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR v Praze, s nímž muzeum pojila dlouholetá úzká spolupráce. Část výzkumu později přešla na nově vzniklou Slezskou univerzitu v Opavě, na níž členové badatelského týmu postupně začali působit.

Zbývá dodat, že i v onom „nadregionálním“ tématu perzekucí v SSSR je právě Slezsko vydatně zastoupeno. Stačí např. zmínit, že ze Slezska a severní Moravy pocházelo několik tisíc židovských vězňů deportovaných nacisty na začátku války do Niska nad Sanem a zahnaných na území Sovětského svazu. Ti z nich, kteří přežili věznění v gulazích za ilegální překročení hranice, později vytvořili základ československé (a také polské) jednotky na Východě. K tisícům německých válečných zajatců patřili mnozí původem Češi z Opavského a Těšínského Slezska, kteří museli narukovat do wehrmachtu. Z české části Těšínského Slezska pocházelo i několik set Poláků, kteří byli povražděni sovětskou bezpečností při tzv. katyňském zločinu. Právě tento případ, jehož studiem se Slezský ústav zabýval už od konce osmdesátých let, inicioval pozdější rozšíření výzkumu perzekucí. A tak by šlo zmiňovat mnohé další „slezské“ souvislosti. Vždyť v některých moskevských archivech jsou uloženy i dosud málo známé fondy k dějinám Slezska, např. v trofejní sbírce Ruského státního vojenského archivu v Moskvě je část písemností úřadu prezidenta Provincie Horní Slezsko z válečných let, které v katovickém archivu chybí.

Pro řešení projektu bylo zásadní otázkou nalezení optimálního přístupu k heuristickým problémům, především k orientaci ve značném množství tematicky vhodných archivních fondů v centrálních, regionálních a resortních archivech Ruska a Ukrajiny, a v proměnlivých podmínkách pro zpřístupnění těchto fondů badatelům. V Ruské federaci šlo především o centrální archivy v Moskvě: *Státní archiv Ruské*

federace (GARF) – nejvýznamnější zdroj informací o charakteru politických perzekucí, zvl. obsáhlý jmenný katalog „bílého hnutí a emigrace“ z období let 1918–1945 poskytující též údaje o Češích a čs. občanech pobývajících v SSSR, fondy vztahující se k osudu Čechů za občanské války v letech 1918–1922, k situaci předválečných přesídlenců do SSSR, k osudu československých vystěhovaleckých družstev, k popravám Čechů a čs. občanů v době Velkého teroru let 1937–1938 v Moskvě, k historii systému GULAG aj.; *Ruský státní archiv ekonomiky (RGAE)* – materiály k československé pracovní i politické emigraci, k činnosti sovětských poradců v ČSR, k historii československých družstev v SSSR ve 20. a 30. letech, k průběhu a výsledkům sčítání lidu aj.; *Ruský státní vojenský archiv (RGVA)* – fondy k problematice válečných zajatců a internovaných civilních osob původem z Československa, k historii táborů GUPVI, fondy sem převedené z jiných archivů a některé specifické fondy (např. bohemika v tzv. trofejním archivu na Vyborgské ulici) aj.; *Ruský státní archiv sociálně-politických dějin (RGASPI)* – fond Komise ÚV KSSS pro převod bývalých členů komunistických stran, obsahující osobní spisy členů KSČ z meziválečného období, mezi nimiž jsou též oběti perzekuce, fond čs. sekce Kominterny aj.; *Archiv zahraniční politiky Ruské federace (AVP RF)* – fond k československo-sovětským diplomatickým vztahům ve 20. a 30. letech, včetně diplomatické korespondence o vězňených a vypovězených osobách aj. Neuskutečnilo se plánované studium osobních spisů obětí perzekuce v ruských bezpečnostních archivech, neboť *Ústřední archiv Federální bezpečnostní služby Ruska (CA FSB)* a jeho pobočky stále podmiňují povolení studia notářsky ověřeným souhlasem pozůstalých po obětech represí, který až na výjimky není možné získat, protože informace o příbuzných obětí jsou nedostupné. Zčásti to bylo nahrazeno studiem obdobných dokumentů v *Archivu Služby bezpečnosti Ukrajiny* v Kyjevě, v němž jsou dokumenty o represích badatelům volně přístupné. Z dalších ukrajinských archivů šlo především o *Ústřední státní archiv (CDA)* v Kyjevě, v němž jsou soustředěny základní materiály k problematice politických represí a k rehabilitaci obětí, a také o některé oblastní archivy, např. o fondy *Státního archivu Žytomyrské oblasti (DAŽO)* v Žytomyru a *Státního archivu Vinnycké oblasti (DAVO)* ve Vinnycji, v nichž jsou konkrétní vyšetřovací spisy perzekvovaných osob z příslušné oblasti.

Byly rovněž navázány pracovní kontakty s ruskými, ukrajinskými a polskými institucemi a organizacemi, jež se zabývají výzkumem politických represí nebo shromažďují specializované knihovní a archivní fondy na toto téma. Šlo o archivy,

knihovny a databáze obětí perzekuce ve sdružení *Memorial* v Moskvě, v *Muzeu a společenském centru A. Sacharova* v Moskvě, v *Muzeu Gulagu* v Moskvě, v *Historické knihovně* v Moskvě, v *Muzeu sovětské okupace* v Kyjevě, ve *Všeukrajinském sdružení Memorial* v Kyjevě, v *Národní knihovně Ukrajiny V. I. Vernadského* v Kyjevě, ve sdružení *Pošuk* (Pátrání) ve Lvově, ve *středisku a Východním archivu sdružení KARTA* ve Varšavě, v *Ústavu paměti národa* v Bratislavě aj. Ve všech těchto střediscích výzkumu byly navázány úzké kontakty s badateli, konzultovány některé specifické otázky a s některými byla dohodnuta i přímá účast na výzkumu, např. s E. Topinkou, prezidentem *České besedy* ve Lvově, se S. Kovalenkem, doktorandem z *Národní pedagogické univerzity M. P. Dragomanova* v Kyjevě, s docentkou M. Lutaj ze *Žytomyrské státní univerzity I. Franka*. Studium v zahraničních archivech v řadě případů logicky navazovalo na výsledky průběžného studia některých fondů domácích archivů, nebo naopak podnítilo dodatečný výzkum dříve opomenutých fondů. Týkalo se to především centrálních archivů v Praze – *Národního archivu, Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu, Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR, Archivu bezpečnostních složek* a jeho pobočky v Brně-Kanicích, *Ústavu pro studium totalitních režimů, Zemského archivu v Opavě* aj.

Informace získané studiem zahraniční literatury i archivních dokumentů vytvořily dobré předpoklady pro vznik studií a monografií s výsledky výzkumu. Během oněch patnácti let výzkumu bylo publikováno celkem dvanáct syntetických monografií a asi padesát studií a materiálových statí o problematice politických represí. K hlavním výsledkům výzkumu patřilo zjištění konkrétních obětí politických perzekucí v SSSR z řad Čechů, československých občanů a obyvatel českých zemí a počítačová evidence všech údajů o nich. Komparace tištěných a elektronických soupisů obětí z ruských a ukrajinských zdrojů s údaji o obětech ve vyšetřovacích spisech a jiných archivních dokumentech spolu s další korespondencí s úřady i s příbuznými obětí umožnily zaevidovat do centrální databáze projektu přes čtyři tisíce perzekvovaných, včetně téměř 1 600 osob popravených z politických důvodů. Zároveň byly shromážděny archivní podklady pro verifikaci jednotlivých případů a uloženy do databáze. Čtyřdílná evidenční karta každé osoby poskytuje přehled o všech dosud zjištěných okolnostech perzekuce a zdrojích informací. Přímé výstupy výzkumu spočívající v nalezení pohřešovaných rodinných příslušníků a ve zjištění jejich osudu, případně příčiny, místa a data smrti či místa pohřbení oběti dávají historickému bádání širší rozměr a přispívají

významně k uctění památky obětí. Během řešení projektu bylo takto zjištěno a pro potřeby příbuzných zdokumentováno 145 takových případů. Kontakt s řešitelským týmem byl navázán obvykle prostřednictvím webové stránky projektu, *České stopy v Gulagu* (<http://gulag.szmo.cz>), jež umožňuje dohledání osudů v SSSR perzekvovaných či nezvěstných osob.

K odborné činnosti patřilo i pořízení více než 20 tisíc fotokopíí dokumentů a získání 54 elektronických databází, jež vytvořily důležitou informační základnu pro řešení projektu. Patří sem i systematický nákup ruské a zčásti též ukrajinské literatury k problematice politických perzekucí a represí v bývalém Sovětském svazu, jež byla s pomocí diplomatických orgánů přepravena do ČR a je uložena v knihovně Slezského zemského muzea v Opavě. Specializovaný knižní fond, zachycující kontinuitu této problematiky již od konce devadesátých let, má asi tisíc svazků a může dobře sloužit i dalším generacím badatelů.

Výsledky výzkumu byly pravidelně předkládány odborné veřejnosti k diskusi na mezinárodních vědeckých konferencích, na četných veřejných přednáškách a besedách. Velmi rozsáhlá byla i prezentace projektu v hromadných sdělovacích prostředcích, zvláště v České televizi, pro niž byly pořízeny i tři dokumentární filmy. Vzniklo též několik muzejních výstav na toto téma a členové týmu zařadili problematiku politických perzekucí i do programu výuky na Slezské univerzitě v Opavě.